

РОЛЬ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА У СФЕРІ ПРАВ ЛЮДИНИ В КОНЦЕПЦІЇ ПЕРЕХІДНОГО ПРАВОСУДДЯ

Стаття присвячена вивченню ролі міжнародного права у сфері прав людини в формуванні концепції перехідного правосуддя. Автором встановлено, що механізми перехідного правосуддя спрямовані на захист прав людини, але через систему інституційних реформ, які формують нову реальність, основою якої є громадянське суспільство. Доведено, що модель перехідного правосуддя представляє собою самостійну політико-правову ідею, основою якої є верховенство права, законність, соціальна справедливість, невідворотність покарання, примирення та недопущення соціальних потрясінь у майбутньому. Встановлено, що напрямки і принципи перехідного правосуддя надають реальності самій ідеї прав людини, яка апіорі не може бути абстрактною. З'ясовано, соціальне потрясіння виникає навколо порушення тих чи інших груп прав людини, що служить відповідним тригером для активізації механізмів перехідного правосуддя. Автор наголошує, що модель перехідного правосуддя виступає не тільки у якості узагальненого історичного досвіду, а й у вигляді узагальненої реакції на системні порушення прав людини з боку світової спільноти. Визначено, що застосування моделі перехідного правосуддя для сторін конфлікту є міжнародним зобов'язанням. Тому відмова держави від застосування механізмів перехідного правосуддя може розглядатися як відмова від виконання своїх міжнародних зобов'язань. Акцентовано увагу на тому, що модель перехідного правосуддя, в основі якої є міжнародне право у сфері прав людини, розвивається циклічно і залежить від зовнішніх факторів, які пов'язані з характером порушення прав людини в кожному окремому контексті. Обгрунтовано, що модель перехідного правосуддя може розглядатися у якості певної модифікованої версії цих стандартів, яка пристосована до політичних умов кожного окремого національного контексту.

Ключові слова: збройні конфлікти, міжнародні стандарти, міжнародно-правові документи, права людини, правовий статус, перехідне правосуддя, системні правопорушення.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. З 2014 року в Україні починається процес застосування моделі перехідного правосуддя, яка представляє собою сукупність історично узагальнених механізмів постконфліктного та поставторитарного розвитку держав. На даний час у вітчизняній юридичній науці спостерігається відсутність комплексних наукових праць, в яких розкриваються основоположні ідеї та принципи відновного правосуддя. Внаслідок чого, державна політика перехідного періоду залишається неефективною, зокрема не зрозуміло, яке місце посідає міжнародне право у сфері прав людини в самій концепції суспільного переходу. Саме цим обумовлений вибір теми цієї статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної теми, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується дана стаття. Питання природи та сутності моделі перехідного правосуддя в різні часи вивчали: Н. М. Гродецька, Е. В. Габрелян, А. Л. Деркач, Б. Я. Кофман, В. В. Мицик, Б. Я. Пейдж Артур, С. Б. Цебенко, А. Л. Федорова та інші вчені. Однак спеціальних досліджень ролі міжнародного права у сфері прав людини в концепції перехідного правосуддя у вітчизняній науці досі не проводилося, що вказує на актуальність обраної теми наукового пошуку.

Формування цілей статті. Метою статті є комплексний аналіз ролі та місця міжнародного права у сфері прав людини в концепції перехідного правосуддя.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Вітчизняні теоретики міжнародного права зазначають про існування глибокого світоглядного конфлікту щодо розуміння прав людини на переговорах про Статут ООН. Цей конфлікт свідчить про нездатність сторін дійти згоди про загальноцивілізаційне розуміння прав людини. Однак головним було закріплення в Статуті ООН самої згадки про цінність прав

людини та необхідність співпрацювати в цій сфері, навіть за умови різного на той час ставлення держав до розуміння таких прав [1, с. 66]. Слід припустити, що права людини розглядаються як системоутворююча категорія для міжнародних глобальних інституцій.

На підтвердження цієї тези слід навести думку А. Л. Деркача, який наголошує, що сфера захисту прав і свобод людини не є полем діяльності винятково однієї країни, оскільки ця сфера належить до напряму діяльності більшості міжнародних організацій. Сьогодні нараховується більше 300 міжнародно-правових актів, що мають за мету задекларувати та закріпити на глобальному світовому рівні основоположні права та свободи людини і їх захисту та відновлення у випадку їх порушення. Усі вони розглядаються як міжнародні стандарти, оскільки засновані на звичаєвих нормах, що сформувалися внаслідок визнання державами юридичної сили правил поведінки, які були проголошені Генеральною Асамблеєю ООН [2, с. 124].

У своїй роботі С. Б. Цебенко систематизує усі міжнародно-правові акти ООН у сфері прав людини в рамках наступних кластерів: 1) міжнародні стандарти щодо гідності людини (усі люди народжуються вільними та рівними у своїй гідності, а їхні права впливають із властивої людській особі гідності); 2) міжнародні стандарти щодо свободи людини (права людини проголошуються на міжнародному рівні з метою поліпшення умов життя при більшій свободі); 3) міжнародні стандарти окремих прав і свобод людини (обсяг інструментів захисту окремих прав людини є не однаковим та залежить від специфіки реалізації таких прав) [3, с. 426]. Такий підхід, на нашу думку, вказує на дві основні закономірності. По-перше, міжнародні стандарти захисту прав людини формуються в залежності від змісту окремих прав, який визначає способи їхнього захисту. По-друге, засоби захисту прав не є універсальними, адже вони пов'язані з самими правами, які порушуються.

Однак, в теорії міжнародного права у сфері прав людини є певне протиріччя, яке позначаються і на моделі перехідного правосуддя. З цього приводу Н. М. Гродецька зазначає, що відправною точкою концепції протиріччя категорій суверенітет та захист прав людини є класичне розуміння державного суверенітету як його верховенства у внутрішніх справах і незалежності на міжнародній арені [4, с. 121]. Інакше кажучи, міжнародно-правовий захист прав людини входить в конфлікт з ідеями суверенітету, який передбачає виняткове право держави вирішувати усі внутрішні питання (обсяг правового статусу громадян, формалізація законодавчих обмежень прав людини в державі тощо).

Уточнюючи позицію попереднього науковця Е. В. Габрелян зазначає, що одночасне існування двох доктрин – універсальних стандартів прав людини та принципу незалежності прав держав, коли уявлення суверенітету як найвищої цінності вже не домінуюче, а універсалістський підхід до прав людини ще не панує – призводить до появи внутрішньо суперечливою конституції ідеї «обмеженого суверенітету» [5, с. 44]. Вбачається, що обмеження суверенітету є достатньо умовним та відбувається через об'єктивну необхідність гарантувати громадянам комплекс основоположних прав і свобод, які є непорушними, і жодним чином не залежать від політичних режимів.

Діна Л. Шелтон у своїй науковій праці зазначає, що система прав людини розвивається через складну взаємодію з навколишнім світом та міжсистемні контакти, які зумовлюють динамічність системи відповідних гарантій. В сучасних умовах, останні не повинні обмежуватися формалізмом, адже постійно змінюються обставини і виникають нові проблеми [6, с. 24]. Виходячи з цього слід припустити, що модель перехідного правосуддя, в основі якої є міжнародне право у сфері прав людини, розвивається циклічно і залежить від зовнішніх факторів, які в свою чергу, пов'язані з характером порушення прав людини в кожному окремому контексті.

На підтвердження вказаному наведемо наступну тезу Б. Я. Кофмана: проблематика формування правового статусу прав і свобод людини і громадянина залишається актуальною, оскільки вона об'єктивується і ускладнюється суперечливими тенденціями в розвитку сучасної держави щодо обмеження її суверенітету та необхідності екзистенціальної участі в колективних діях держав заради підтримання міжнародного миру і безпеки. При чому наукове наполягає на тому, що означений процес в сучасних умовах ускладнений правовою глобалізацією, а також відмінністю бачення засад правової держави в кожній міжнародній співдружності [7, с. 113].

Тільман Альтвікер у своїй науковій праці досліджує ще один аспект, який розкриває фундаментальне значення міжнародного права у сфері прав людини з механізмами перехідного правосуддя. Мова йде про транснаціоналізацію, тобто взаємодію в питаннях захисту прав людини. Суть цієї моделі полягає в тому, що залишаючись центральною особою, держава все ж таки зобов'язується вживати певні заходи для захисту прав людини. Науковець виділяє ключовий принцип цієї моделі: права людини в транснаціональному тлумаченні є міжнародними, і внаслідок цього не утворюють окремих правових порядків з окремим правовим джерелом [8, с. 605]. Знову ми знаходимо підтвердження об'єктивності обмеження суверенітету держав задля розбудови верховенства права і колективної безпеки.

Пейдж Артур акцентує увагу на проблемі невизначеності обставин захисту прав в умовах перехідного правосуддя. Мова йде про те, що на перехідному періоді стандартні засоби і способи забезпечення прав людини можуть бути неефективними. Це відбувається внаслідок того, що прямолінійність поглядів на норми права в умовах перехідного правосуддя може мати негативні політичні наслідки [9, с. 336]. Слід припустити, що модель перехідного правосуддя може розглядатися у якості певної модифікованої версії цих стандартів, яка пристосована до політичних умов кожного окремого національного контексту.

У науковій праці Джеффри Хедлі Лаудена підняті два доволі принципових питання, які також демонструють чітку залежність механізмів перехідного правосуддя від норм міжнародного права у сфері прав людини. Зокрема науковець вказує на радикальні зміни після Другої світової війни, які відбулися саме на перехідному етапі постконфліктного розвитку світу. Мова йде про поширення міжнародних договорів, які стосуються захисту прав людини та надання індивіду достатнього рівня міжнародної правосуб'єктності [10, с. 163]. Тобто, мова йде про позиціонування індивіда у якості суб'єкта міжнародного права, що стало можливим завдяки принципу жертвоцентризму, який використали в рамках реалізації моделі перехідного правосуддя.

Айдін Атільган справедливо наголошує, що суспільні переходи мають практичне значення з двох основних причин: практика захисту прав людини має пристосовуватися до нових загроз; перехідні періоди приводять до політичних змін, які важливі з огляду на необхідність формування міжнародно-правового порядку [11, с. 33]. По суті науковець пропонує розглядати модель перехідного правосуддя у якості конституційного інструменту міжнародного права у сфері прав людини.

М. Л. Заїнчковський досліджуючи права людини як політико-правовий та філософський феномен вказує на декілька принципових для нас аспектів: 1) він вказує на кореляцію і взаємобумовленість прав людини з певним порядком соціального буття, сукупність основних елементів якого визначається як громадянське суспільство, головною соціальною передумовою становлення якого є деградація ієрархізованого суспільного ладу; 2) він підкреслює, що ідея прав людини не є окремим, абстрактним принципом, оскільки свій сенс і регулятивно-внормуюче значення вона отримує лише у системі політико-правових ідей, що складають сукупність взаємопов'язаних елементів правосвідомості; 3) він наголошує на існуванні наступної дилеми, яку висуває розвиток сучасної цивілізації: або в ідеї прав людини буде відкрито евристичний ресурс для подолання сучасної кризи національної держави, або права людини втратять своє універсальне регулятивне значення [12, с. 153].

Наведені тези доволі чітко відображають зв'язки міжнародного права у сфері прав людини та моделі перехідного правосуддя. По-перше, механізми перехідного правосуддя дійсно спрямовані на захист прав людини, але через систему інституційних реформ, які змінюють соціальне буття, тобто формують нову реальність, основою якої є громадянське суспільство. Останнє розглядається у якості невід'ємного елементу демократичної держави, адже дозволяє більш ефективно захищати права окремих соціальних спільнот. По-друге, модель перехідного правосуддя представляє собою самостійну політико-правову ідею, основою якої є верховенство права, законність, соціальна справедливість, невідворотність покарання, примирення та недопущення соціальних потрясінь у майбутньому. Тобто, напрямки і принципи перехідного правосуддя надають реальності самій ідеї прав людини, яка апіорі не може бути абстрактною.

По-третє, дилема про яку зазначає науковець по суті є рушійною силою розвитку механізмів перехідного правосуддя. В ній закладено цей евристичний ресурс, який використовується для подолання наслідків соціальних потрясінь, які по факту є проявом сучасної кризи національної держави.

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у даному науковому напрямку. Таким чином, соціальне потрясіння виникає навколо порушення тих чи інших груп прав людини, що служить відповідним тригером для активізації механізмів перехідного правосуддя. Також вельми важливо розуміти, що модель перехідного правосуддя виступає не тільки у якості узагальненого історичного досвіду, а й у вигляді узагальненої реакції на системні порушення прав людини з боку світової спільноти. Варто відзначити, що спільна воля, у даному випадку, також має важливе значення, адже йдеться не тільки про волю держав, які є своєрідними спостерігачами у конфлікті, а й про волю тих країн, які є його сторонами (стороною – у випадку внутрішньодержавних конфліктів). В свою чергу це означає, що застосування моделі перехідного правосуддя для сторін конфлікту також є міжнародним зобов'язанням, але іншого порядку. Тобто, ратифікувавши основоположні міжнародно-правові акти у сфері прав людини, держава бере на себе зобов'язання дотримуватися їхніх норм, а у разі порушення – зобов'язується усіма доступними способами припинити системні порушення прав людини та розбудовувати нову систему їхнього захисту. З цього випливає, що відмова держави або держав від застосування механізмів перехідного правосуддя може розглядатися як відмова від виконання своїх міжнародних зобов'язань. Однак, перспективним напрямком дослідження залишається питання впливу міжнародно-правових стандартів прав людини на формування засад недопущення конфліктів у майбутньому.

Використана література:

1. Міжнародний суд ООН зобов'язав Росію негайно припинити війну – що це означає для України. URL: <https://www.5.ua/polityka/mizhnarodnyi-sud-onn-zoboviazav-rosiiu-nehaino-prypynyty-viinu-shcho-tse-oznachaie-dlia-ukrainy-271595.html> (дата звернення 20.07.2022).
2. Деркач А. Л. Міжнародно-правові стандарти захисту прав людини та їх відображення в Конституції України. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 8. С. 124–127.
3. Цебенко С. Б. Всесвітні міжнародні стандарти прав людини, прийняті Організацією Об'єднаних Націй. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 7. С. 424–427.
4. Гродецька Н. М. Колізія міжнародних принципів поваги прав людини та невтручання у внутрішні справи держав. *Держава та регіони*. 2017. № 2(56). С. 120–124.
5. Габрелян Э. В. Суверенитет и права человека в условиях глобальной модернизации. *Правоведение*. 2013. № 4. С. 41–50.
6. Dinah L. Shelton An Introduction to the History of International Human Rights Law. 2007. George Washington University Law School. Pp. 1–30.
7. Кофман Б. Я. Роль міжнародних правових стандартів прав людини у формуванні правового статусу людини і громадянина. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 1. С. 109–114.
8. Tilmann Altwickler Transnationalizing Rights: International Human Rights Law in Cross-Border Contexts. *The European Journal of International Law*. 2018. Vol. 29. Pp. 581–606.
9. Paige Arthur How “Transitions” Reshaped Human Rights: A Conceptual History of Transitional Justice. *Human Rights Quarterly*. 2009. Vol 31, Number 2. Pp. 321–367.
10. Jeffrey Hadley Loudon The Domestic Application of International Human Rights Law: Evolving the Species. *Hastings International and Comparative Law Review*. 1981. Vol. 5. Number 1. Pp. 161–209.
11. Aydin Atilgan Transitional justice as a Constitutional Instrument in International Law. *International Journal of Rule of Law, Transitional justice and Human Rights*. 2011. Vol. 2. Pp. 27–41.
12. Заінчковський М. Л. Права людини як новоевропейський філософський та політико-правовий феномен : дис. ... канд. філософ. наук : 12.00.12. Київ. 2003. 178 с.

References:

1. Mizhnarodnyi sud OON zoboviazav Rosiiu nehaino prypynyty viinu – shcho tse oznachaie dlia Ukrainy. [The International Court of Justice of the United Nations obliged Russia to immediately stop the war – what does this mean for Ukraine]. URL: <https://www.5.ua/polityka/>

- mizhnarodnyi-sud-oon-zoboviazav-rosiiu-nehaino-prypynyty-viinu-shcho-tse-oznachaie-dlia-ukrainy-271 595.html.
2. Derkach A. L. (2019) Mizhnarodno-pravovi standarty zakhystu prav liudyny ta yikh vidobrazhennia v Konstytutsii Ukrainy. [International legal standards for the protection of human rights and their reflection in the Constitution of Ukraine]. *Pidpriemnytstvo, gospodarstvo i pravo*. no. 8. S. 124–127.
 3. Tsebenko S. B. (2020) Vsesvitni mizhnarodni standarty prav liudyny, pryiniati Orhanizatsiiei Obiednanykh Natsii. [Global international human rights standards adopted by the United Nations]. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*. no. 7. S. 424–427. [in Ukrainian]
 4. Hrodetska N. M. (2017) Koliziia mizhnarodnykh pryntsyviv povahy prav liudyny ta nevtruchannia u vnutrishni spravy derzhav. [Collision of international principles of respect for human rights and non-interference in the internal affairs of states]. *Derzhava ta rehiony*. no. 2(56). S. 120–124. [in Ukrainian]
 5. Habrelian E. V. (2013) Suverenytet y prava cheloveka v usloviakh hlobalnoi modernyzatsyy. [Sovereignty and human rights in the conditions of global modernization]. *Pravovedenye*. no. 4. S. 41–50. [in ukrainian]
 6. Dinah L. Shelton (2007) An Introduction to the History of International Human Rights Law. *George Washington University Law School*. Pp. 1–30.
 7. Kofman B. Y. (2020) Rol mizhnarodnykh pravovykh standartiv prav liudyny u formuvanni pravovoho statusu liudyny i hromadianyna. [The role of international legal standards of human rights in the formation of the legal status of a person and a citizen]. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava*. no. 1. S. 109–114. [in Ukrainian]
 8. Tilmann Altwicker (2018) Transnationalizing Rights: International Human Rights Law in Cross-Border Contexts. *The European Journal of International Law*. 2018. no. 29. Pp. 581–606.
 9. Paige Arthur How (2009) Transitions» Reshaped Human Rights: A Conceptual History of Transitional Justice. *Human Rights Quarterly*. no. 31. Pp. 321–367.
 10. Jeffrey Hadley Loudon (1981) The Domestic Application of International Human Rights Law: Evolving the Species. *Hastings International and Comparative Law Review*. no. 5. Pp. 161–209.
 11. Aydin Atilgan (2011) Transitional justice as a Constitutional Instrument in International Law. *International Journal of Rule of Law, Transitional justice and Human Rights*. no. 2. Pp. 27–41.
 12. Zainchkovskyi M. L. (2003) Prava liudyny yak novoievropeiskyi filosofskiy ta polityko-pravovyi fenomen [Human rights as a new European philosophical and political-legal phenomenon]: dys... kand. filosof. nauk: 12.00.12. Kyiv. 178 s. [in Ukrainian]

Filatov V. V. The role of international law in the field of human rights in the concept of transitional justice

The article is devoted to the study of the role of international law in the field of human rights in the formation of the concept of transitional justice. The author established that the mechanisms of transitional justice are aimed at protecting human rights, but through a system of institutional reforms that form a new reality, the basis of which is civil society. It is proved that the model of transitional justice represents an independent political and legal idea, the basis of which is the rule of law, legality, social justice, the inevitability of punishment, reconciliation and prevention of social upheavals in the future. It is established that the directions and principles of transitional justice give reality to the very idea of human rights, which cannot be abstract a priori. It was found that social upheaval occurs around the violation of certain groups of human rights, which serves as a suitable trigger for the activation of transitional justice mechanisms. The author emphasizes that the model of transitional justice acts not only as a generalized historical experience, but also as a generalized reaction to systemic violations of human rights by the world community. It was determined that the application of the model of transitional justice for the parties to the conflict is an international obligation. Therefore, the state's refusal to apply transitional justice mechanisms can be considered as a refusal to fulfill its international obligations. Attention is focused on the fact that the model of transitional justice, which is based on international law in the field of human rights, develops cyclically and depends on external factors that are related to the nature of human rights violations in each individual context. It is justified that the model of transitional justice can be considered as a certain modified version of these standards, which is adapted to the political conditions of each individual national context.

Key words: armed conflicts, international standards, international legal documents, human rights, legal status, transitional justice, systemic offenses.